

Iwona Mandrzejewska-Smól

WYBÓR (PRZYSZŁEGO) ZAWODU PRZEZ MŁODZIEŻ W DOBIE POSTĘPUJĄCEGO BEZROBOCIA

Ponad dziesięcioletni okres przemian ustrojowych i społeczno-gospodarczych uświadomił polskiemu społeczeństwu, niejednokrotnie w sposób bolesny, wiele problemów oraz cenę, jaką musi zapłacić za te przeobrażenia. Nie da się zaprzeczyć, że zjawisko bezrobocia stało się problemem dominującym, skupiającym uwagę nie tylko polityków, ale i również coraz większych grup społecznych, wśród których znajdują się liczni przedstawiciele młodego pokolenia.

Pomimo iż zakładano w momencie rozpoczęcia przekształceń systemowych pojawienie się bezrobocia, które stanowiło warunek i cenę transformacji, nikt nie potrafił jednak przewidzieć jego skali oraz rzeczywistych konsekwencji zaistnienia tego zjawiska. Jakże odmienną jest obecna rzeczywistość od tej sprzed lat dziewięćdziesiątych, gdzie nie przeżywano stanów zagrożenia związanych z utratą pracy, gdyż jednym z zasadniczych rysów gospodarki planowej i centralnie sterowanej było pełne zatrudnienie.

W chwili obecnej rozmiary bezrobocia w Polsce ukształtowały się na alarmująco wysokim poziomie, co pobudza do wzmożonej aktywności całego społeczeństwa w obszarze działań związanych ze zmniejszaniem nie tylko jego obecnych skutków, ale i tych, które mogą zapobiec powstawaniu podobnych problemów w przyszłości.

Zjawisko bezrobocia ujawnia wiele odmiennych problemów na różnych poziomach, do których według A. Bańki należą: poziom makrosystemu, regionów, społeczności lokalnych, rodziny i jednostki (1995, s. 107-108).

Najbardziej znaczącymi i niebezpiecznymi jednak w swoich konsekwencjach są psychologiczne skutki bezrobocia. Dotychczasowe badania wykazały, że bezrobocie powoduje wśród bezrobotnych ludzi stan niezrównoważenia emocjonalnego w porównaniu z okresem zatrudnienia, zmniejsza ich morale oraz charakteryzuje się specyficznymi stadiami reakcji, począwszy od fazy szoku, poprzez fazę optymizmu przeplatanego pesymizmem, a skończywszy na fazie fatalizmu lub rezygnacji w zależności od czasu pozostawania bez pracy (Bańka, 1992, s. 28). Wyniki tych samych badań dowodzą, że bezrobotni doświadczają negatywnych napięć i emocji, mają niższy poziom poczucia szczęścia, niższy poziom zadowolenia z życia w porównaniu z osobami posiadającymi zatrudnienie. U osób pozbawionych pracy pojawia się większe ryzyko występowania zaburzeń psychicznych oraz chorób psychosomatycznych.

Z analizy literatury psychologicznej dotyczącej skutków bezrobocia wynika, że debata na temat jego wpływu na funkcjonowanie rodziny trwa nieprzerwanie od pokoleń. Pomimo zróżnicowanej opinii psychologów na całym świecie, dotyczącej siły i zakresu tych oddziaływań można w sposób dość jednoznaczny określić poszczególne obszary wpływu bezrobocia w zakresie funkcjonowania rodziny. Najbardziej jednak istotny wpływ ma bezrobocie na sytuację psychologiczną dziecka w rodzinie. Wiąże się ona z pogorszeniem wyników nauczania, pogorszeniem równowagi emocjonalnej oraz pogorszeniem zdrowia fizycznego (Tamże, s. 31). Wysoce niekorzystne jest również zjawisko bezrobocia wśród młodzieży, szczególnie wśród absolwentów szkół. Może ono prowadzić do wczesnego załamania się ich programów życiowych (Machel, Skupieńska-Mówińska, 1996, s. 16). Może mieć ono wreszcie charakter kryminogeny. Oba te czynniki mają znaczny wpływ na występowanie takich zjawisk patologicznych, jak: rozwody, alkoholizm, narkomania, prostytutka czy przestępczość, które z kolei warunkują postępującą degenerację społeczeństwa.

Transformacja ustrojowa i społeczno-gospodarcza, to nie jedyny obszar przemian, z którymi zmagają się polskie społeczeństwo. Żyjemy również w warunkach szybkich zmian społecznych, które wiążą się z przejściem od społeczeństwa tradycyjnego do społeczeństwa pluralistycznego (nowoczesnego), a zwłaszcza radykalnie pluralistycznego (ponowoczesnego), w wyniku czego zachodzą daleko idące przekształcenia w sferze świadomości i zachowań moralnych wśród wielu ludzi. Sytuacja ta dotyczy również ludzi bardzo młodych. Kondycję moralną młodzieży, jak i całego społeczeństwa opisuje się chętnie w kategoriach kryzysu „starych” wartości i rodzenia się „nowych”, w kategoriach tworzenia się nowego ładu

społecznego i moralnego (Mariański, 1995, s. 7). Nad problematyką wartości uznawanych przez młodzież w naszym kraju od wielu lat trwa ożywiona polemika. Analiza literatury w tym zakresie pozwala stwierdzić, że do najbardziej istotnych problemów w tym zakresie należą: tzw. erozja wartości moralnych w świadomości ludzi młodych, pluralizm wartości, zmierzch tradycyjnej moralności chrześcijańskiej, relatywizm wartości, kryzys sensu życia oraz przemiana wartości w warunkach przejścia od realnego socjalizmu do demokracji. Do najbardziej spektakularnych przejawów dokonujących się przemian w moralności młodzieży J. Mariański zalicza narastające zachowania przestępcze oraz zachowania prowadzące do autodestrukcji, jak alkoholizm, zażywanie narkotyków, a także inne formy aktywności społecznie nieaprobowanej, przy czym niektóre z nich są swoistą ucieczką w odosobniony i nierealny świat (Tamże, s. 9).

W momencie podejmowania decyzji zawodowej młodzież znajduje się w bardzo trudnym okresie rozwojowym, który w literaturze przedmiotu jest różnie określany. Najczęściej spotykane określenia tego etapu, to: dojrzewanie, dorastanie, wzrastanie, młodość bądź adolescencja (Wojtasik, 1997, s. 61-62). Jest to faza przechodzenia od dzieciństwa do dorosłości, której granice najczęściej ujmowane są między 12 a 18 rokiem życia, i które w chwili obecnej ulegają rozszerzeniu głównie na skutek szybkiego dojrzewania młodzieży oraz ze względu na wydłużający się okres nauki, czego konsekwencją jest później osiągnięta samodzielność. Badania A. Oleszkowicz opisują, w jaki sposób młodzież przechodzi ten etap życia (Tamże, s. 62-64). Jednym z przejawów „kryzysu młodzieńczego” są zmiany dotychczasowej hierarchii wartości, polegające na negowaniu pewnych wartości i poszukiwaniu nowych, szukaniu celów oraz sensu życia, ale i również przejawiające się buntem przeciwko rzeczywistości. Etap ten, to także stany psychiczne, do których należą: utrata wiary w siebie, zachwianie równowagi psychicznej, poczucie zagubienia, samotności, jak i niepowodzenia oraz problemy rodzinne, szkolne i towarzyskie. W okresie tym młody człowiek zaczyna myśleć samodzielnie, jest refleksyjny, odkrywa własną jaźń. Nie posiada jednak jeszcze odpowiedniego dystansu do otaczającej go rzeczywistości. Nowe wymagania i zadania, które są mu stawiane, charakteryzują się większym stopniem trudności, do których nie jest jeszcze dostatecznie przygotowany. Pociąga to za sobą wiele negatywnych konsekwencji prowadzących do konfliktów z otoczeniem.

Problemy związane z dorastaniem nie ułatwiają młodym ludziom podjęcia decyzji zawodowych. Młodzież przeżywa nie tylko trudności wynikające z jej naturalnego rozwoju, do których częstokroć dołączają się problemy ze sobą oraz kon-

flikty z otoczeniem, ale również musi podjąć bardzo ważną decyzję dotyczącą wyboru zawodu oraz dalszej drogi kształcenia. Trudność podjęcia powyższej decyzji pogłębia fakt, że zainteresowania w tym wieku na ogół są zmienne. Ponadto w chwili obecnej uczniowie czują się bezradni i niedoinformowani, niewiele wiedzą na temat zawodów oraz przeciwwskazań do ich wykonywania, niewiele wiedzą o rynku pracy, a także o wybranych przez siebie szkołach. Przede wszystkim jednak młodzież boi się bezrobocia, boi się tego, że jeżeli nawet znajdzie pracę, to nie będzie odpowiadała ona ich wyobrażeniom oraz nie będzie gwarantowała godziwych zarobków. Zdaniem B. Wojtasik istnieje jednak pewna grupa młodzieży tzw. „aktywnej”, która samodzielnie zdobywa informacje o rynku pracy, kształci się wszechstronnie, szuka własnej drogi, poznaje siebie, uczestniczy w rozmaitych kursach i szkoleniach, a nawet zakłada własne firmy czy spółdzielnie młodzieżowe w szkołach (Tamże, s. 62).

O tym, jakie znaczenie ma zawód dla człowieka we współczesnym świecie, świadczy przede wszystkim powszechność uczestniczenia w pracach zawodowych oraz czas, jaki ta praca zabiera. Wykonywanie zawodu nie tylko doskonali nasze umiejętności zawodowe, ale i również stwarza nam styczności społeczne, kształtuje etykę zawodową, wzmaga poczucie odpowiedzialności za to, co robimy. Zawód wpływa również na wszystkie struktury naszej osobowości, wyznacza drogę do dalszego samokształcenia i samodoskonalenia, czego konsekwencją jest niejednokrotnie uzyskiwanie sukcesu i tworzenie osobowości zawodowej. Oznacza to, że wybór zawodu i jego wykonywanie ma znaczenie nie tylko dla ewentualnego poziomu naszego życia, ale głównie dla nas samych.

Wybór zawodu jest jedną z najważniejszych decyzji w życiu każdego człowieka. Stopień trafności dokonanego wyboru oraz drogi do niego wiodącej decyduje o tym, czy wykonywana praca będzie w przyszłości efektywna, czy będzie rozwijała jego siły twórcze, pozwoli na realizację planów życiowych czy też będzie źródłem satysfakcji i zadowolenia.

Osoba, która dokonuje wyboru zawodu, powinna charakteryzować się nie tylko świadomością i dojrzałością do tego wyboru, ale powinna być również odpowiednio wyposażona w wiedzę o zawodach. Wiedza ta powinna warunkować wybór przyszłego zawodu oraz drogi prowadzącej do jego zdobycia. W związku z tym wiedza zawodoznawcza powinna być zdobywana już od najmłodszych lat w wyniku długotrwałego, pedagogicznie ukierunkowanego procesu, którego uczestnikami są zarówno rodzice, nauczyciele, rówieśnicy, doradcy zawodu, jak i sami zainteresowani wyborem przyszłego zawodu młodzi ludzie.

Błądność decyzji zawodowych wiąże się w dużym stopniu z wiekiem osób je podejmujących. Są to z reguły uczniowie szkół gimnazjalnych bądź średnich, którzy nie dysponują jeszcze odpowiednią dojrzałością, wiedzą ani doświadczeniem życiowym. Kwestia „dojrzałości życiowej” stanowi w literaturze przedmiotu sprawę sporną. Badania jak i obserwacja potoczna wykazały niejednokrotnie większą dojrzałość zawodową absolwentów szkół podstawowych niż ich o kilka lat starszych kolegów. Wiąże się to z tym, że dojrzałość w zakresie podejmowania decyzji zawodowych osiąga się nie w sposób spontaniczny, lecz wskutek nagromadzenia odpowiedniej ilości wiedzy zawodoznawczej i doświadczeń z zakresu „próbowania siebie w pracy” (Rachalska, 1987, s. 175-177).

Badania nad zagadnieniem wyboru zawodu przez młodych ludzi trwają już od dawna. Jak wieloaspektowa i złożona jest problematyka dotycząca wyboru zawodu przez młodzież, świadczy fakt, że problemem tym zajmuje się wielu teoretyków i mimo stosunkowej młodości problematyki mamy do czynienia nie tylko z obfitością teorii, ale i również klasyfikacji. Obszerna jest zatem literatura polska i zagraniczna dotycząca tego zagadnienia. Okazuje się jednak, że nie ma jednej ogólnie przyjętej, empirycznie zweryfikowanej teorii wyboru zawodu. Ogólnie rzecz ujmując, teorie wyboru zawodu opisują i wyjaśniają zachowanie zawodowe człowieka, dając tym samym odpowiedź na niezwykle ważne pytania takie, jak: jakie zawody wybierają ludzie i dlaczego, jakie są warunki rozwoju zawodowego, jakie są przyczyny niepowodzeń zawodowych itp. (Kurjaniuk, 1980, s. 3).

Najbardziej istotne teorie wyboru zawodu przedstawia w swoich opracowaniach T. Nowacki, dzieląc je na: klasyczne, nowotechniczne, osobowościowe oraz teorie oparte na konstatacji rozwoju jednostki i uwzględniające elementy socjologii (Nowacki, 1999, s. 254). W teoriach wyboru zawodu niedostatecznie wyjaśnione są problemy strategii rozwiązań przez ucznia wyboru odpowiedniej szkoły i zawodu. Dlatego też w rozwijaniu programów i strategii rozwiązań w zakresie wyboru zawodu upatruje się przede wszystkim możliwości pomocy ze strony szkoły. Dodać tu należy, że proces wyboru zawodu wymaga od ucznia umiejętności porozumiewania się i zbierania przez niego informacji od otoczenia, co podkreśla interakcyjność tego procesu, w którym występuje uczeń, rodzice, nauczyciele i koledzy. W związku z tym w procesie zdobywania przez młodzież wiedzy zawodoznawczej nie można jedynej pomocnej roli przypisywać szkołom, ale i również innym podmiotom oraz instytucjom związanym z działalnością zawodoznawczą, mogącym w istotny sposób wpłynąć na decyzję w zakresie wyboru zawodu.

Dotychczasowa analiza literatury wykazuje zjawiska świadczące o dużych brakach w prowadzeniu właściwej działalności zawodoznawczej wśród młodzieży w szkołach. J. Walukowa określa je mianem zjawisk niepożądanych i zalicza do nich między innymi: niechęć do podejmowania pracy w zawodzie wyuczonym, związaną najczęściej z przypadkowym wyborem zawodu oraz niewiedzą, na czym ma polegać przyszła praca, brak zgodności wykonywanej pracy z zawodem wyuczonym, brak zainteresowania, a wręcz niechęć do wybranej pracy zawodowej (Walukowa, 1980, s. 89).

W związku z powyższym autorka zamierza wykazać, że niezbędna jest wiedza o istniejących zawodach, o aktualnej sytuacji na rynku pracy, o jego perspektywach, a także o instytucjach, które mogą pomóc w zdobyciu takiej wiedzy.

Dotychczasowe badania dotyczące wiedzy zawodoznawczej, prowadzone przez S. Szajka (w latach 1974-1977 oraz późniejsze w latach 1982-1985) wykazały, że decyzje dotyczące wyboru zawodu wśród młodzieży ze szkół podstawowych podejmowane były częstokroć przypadkowo bez rozeznania sytuacji, pod wpływem kolegów, mody lub pod presją rodziców (Szajek, 1989, s. 44-50). Były one niedostatecznie przemyślane, niedojrzałe i nieświadome. Badania S. Szajka z lat osiemdziesiątych wykazały, że poziom świadomości wyboru zawodu i wiedzy zawodoznawczej w szkołach podstawowych uległ wzrostowi, jednakże w dalszym ciągu nie był zadowalający. Do przyczyn takiego stanu rzeczy autor tych badań zaliczył przede wszystkim zbyt silny wpływ rodziców i środowiska rodzinnego na kształtowanie się aspiracji życiowych oraz planów i decyzji zawodowych młodzieży, przy zbyt słabym oddziaływaniu ukierunkowującym szkoły i instytucji z nią współpracujących. Kolejna przyczyna leżała w zbyt późnym rozpoczynaniu przygotowania uczniów do wyboru zawodu.

Powyższe badania doprowadziły cytowanego powyżej autora do wniosku, że powzięcie ostatecznej decyzji, co do wyboru zawodu lub kierunku dalszej nauki powinno być rezultatem zarówno działań i zabiegów dorosłych – w zakresie informacji i orientacji zawodowej, rozpoznawania zainteresowań, uzdolnień i aspiracji, określania przydatności zawodowej, ukierunkowywania i doradzania, jak i poszukiwań prowadzonych przez samych wybierających, których podstawę stanowi analiza horyzontów i perspektyw zawodowych, rozpoznawanie własnych możliwości i konfrontowanie ich z wymaganiami zawodowymi i zapotrzebowaniem społecznym.

Pomimo iż badania te pochodzą z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych ich wyniki nie tracą na aktualności. Są dowodem na to, iż sytuacja dotycząca wy-

boru zawodu przez współczesną młodzież nie uległa zmianie a postępujące bezrobocie nie pozwala młodemu pokoleniu czynić sobie nadziei, aby nastąpiła, w najbliższym czasie, w tym zakresie jakaś korzystna zmiana. Poza tym należy dodać, że niewiele jest jeszcze badań, które zaliczyć można do zawodoznawczych. Jest to dział, który dopiero się rozwija.

Jednym z najważniejszych czynników determinujących prawidłowy wybór zawodu przez młodego człowieka jest jego samoocena (Tamże, s. 38-40). Ma ona znaczenie przede wszystkim w stadium eksploracji, gdyż w tym okresie młodzież analizuje różne rodzaje działalności zawodowej pod kątem wymagań stawianych wykonującym je osobom i porównuje je z własnymi możliwościami. Uświadomienie sobie przez nich własnych zdolności, zainteresowań, cech osobowych oraz ich krytyczna analiza w aspekcie wyboru zawodu i kierunku dalszego kształcenia stanowią właśnie elementy samooceny, które odgrywają rolę w procesie podejmowania decyzji zawodowej. Adekwatność samooceny uzależniona jest w pewnej mierze od pracy wychowawczej w szkole. Stopień, w jakim wychowawcy potrafią rozwinąć w uczniach samodzielność, umiejętność obiektywnego i krytycznego odnoszenia się do własnej pracy i osiągnięć w różnych formach działalności szkolnej i pozaszkolnej wpływa w dużej mierze na jej poziom.

Z powyższych rozważań wynika, że wybór zawodu jest decyzją niezwykle ważną, do której człowiek powinien być przygotowywany już od najmłodszych lat. Poza tym gospodarka wolnorynkowa i wciąż zwiększające się bezrobocie w naszym kraju stanowią główną przyczynę, dla której trafność decyzji zawodowej jest niezwykle ważna i której konsekwencje mogą mieć w przyszłości ogromne znaczenie. W związku z tym przed szkołą stoją zadania, które dotyczą uczenia młodzieży konstruowania planu życiowego a w nim planów edukacyjnych i zawodowych (Rachalska, 1987, s. 172). Decyzja zawodowa w takiej sytuacji staje się ważnym momentem oddzielającym trzy etapy: kształcenie przedzawodowe, kształcenie prozawodowe i kształcenie zawodowe. Aby ów wybór był prawidłowy, konieczna jest systematyczna i długofalowa praca wychowawcza, która nie ogranicza się jedynie do działalności wychowawców, ale w której uczestniczyć powinny różne instytucje, wchodzące w skład systemu orientacji zawodowej.

W związku z przemianami politycznymi i gospodarczo-społecznymi, jakie zaszły w Polsce w ciągu ostatnich kilku lat, nastąpił wzrost zapotrzebowania przez młodych ludzi na pomoc w wyborze zawodu oraz kierunku przyszłego kształcenia. Chodzi tu o pomoc nie tylko w obszarze teoretycznym, ale głównie o skonkretyzowane rozwiązania praktyczne. W związku z powyższym Z. Wiatrowski propo-

nuje jak najszybsze ukazanie młodzieży realnych perspektyw dochodzenia do zawodu i pracy zawodowej (Wiatrowski, 1998, s. 89). Jest to więc zadanie bardziej właściwe dla resortu niż dla reprezentantów edukacji środowiskowej. Uzyskiwanie perspektyw powinno się opierać na akcentowaniu dwuetapowego dochodzenia do kwalifikacji i pracy zawodowej – etapu szkolnego sprowadzonego do pobytu w liceum profilowanym, technikum, względnie w liceum ogólnokształcącym oraz etapu powiązanego z zakładem pracy i z okresem aktywności zawodowej. Według takiego podejścia, autor powyższych rozważań proponuje, aby w pierwszym etapie kształcenia, nazwanym umownie prozawodowym, realizować w dominacji zadania wychowania człowieka i obywatela po to, by w drugim skupić się nad kształceniem pracowniczym. Przy takim założeniu aktualnie funkcjonujące liceum ogólnokształcące powinno zostać poddane zasadniczej rekonstrukcji programowej.

Minimalizację problemu bezrobocia oraz zwiększenie wśród młodzieży możliwości zatrudnienia upatruje się również w szerokoprofilowym kształceniu młodych ludzi (Wojtasik, 1994, s. 48). Należałoby również uświadomić im, że zawód nie jest wybierany na całe życie. Uczniowie przygotowujący się powinni na to, że kilkakrotnie w ciągu swojego życia będą musieli zmieniać nie tylko posadę, ale i również kwalifikacje oraz niekiedy będą musieli wrócić do szkoły lub na uczelnię w celu opanowania nowych umiejętności.

Niezaprzeczalnym faktem jest, że najczęściej bezrobotnymi pozostają osoby o niskich kwalifikacjach zawodowych. Wynika stąd konieczność zrozumienia przez młodzież potrzeby kształcenia i to niemalże przez cały okres swojej aktywności zawodowej. Pomimo iż problematyka kształcenia całościowego ma w Polsce stosunkowo długą i bogatą tradycję, to świadomość konieczności dalszego kształcenia (chodzi tu głównie o edukację poszkolną – ustawiczną, stanowiącą jeden z nurtów edukacji permanentnej) wśród Polaków jest bardzo niska, zwłaszcza wśród młodego pokolenia. Być może ma to związek z faktem, że problematyka ta rozległe rozmiary uzyskała stosunkowo niedawno, bo w latach 60. byłego wieku, głównie w wyniku ożywienia kontaktów z krajami Zachodu (Wiatrowski, 2001, s. 253).

Niemalą rolę w zmianie myślenia o bezrobociu wśród młodzieży mogą odegrać w chwili obecnej wychowawcy, nauczyciele i pedagodzy szkolni. Ich pomoc powinna polegać na zwiększaniu aktywności uczniów w poszukiwaniu możliwości opanowania trudnej sytuacji, podwyższaniu ich samooceny, przeciwdziałaniu depresji, wzmacnianiu wiary we własne siły, podnoszeniu znaczenia i wartości pracy w życiu człowieka oraz mobilizowaniu młodych ludzi do zdobywania informacji,

jak zachować się na rynku pracy (Wojtasik, 1994, s. 50). Istnieje jednak problem w aktywizowaniu młodzieży w poszukiwaniu informacji o rynku pracy, gdyż sami doradcy zawodu nie zawsze mają w tym zakresie pełne rozeznanie. Wiąże się to z brakiem dostatecznej wiedzy, a co za tym idzie umiejętności przewidywania, w jakim kierunku zmierzać będzie rozwój poszczególnych resortów gospodarczych w Polsce. Sytuacja ta wymaga od doradców ciągłego badania zmieniających się mechanizmów rynku oraz ich skutków dla zatrudnienia i oświaty.

Bibliografia

- Bańka A. (1995), *Zawodoznawstwo, doradztwo zawodowe, pośrednictwo pracy. Psychologiczne metody i strategie pomocy bezrobotnym*, Poznań.
- Bezrobocie. Podręcznik pomocy psychologicznej* (1992), (red.) Bańka A., Poznań.
- Mariański J. (1995), *Młodzież między tradycją i ponowoczesnością. Wartości moralne w świadomości maturzystów*, Lublin.
- Nowacki T.W. (1999), *Zawodoznawstwo*, Radom.
- Orientacja i poradnictwo zawodowe w szkole podstawowej* (1980), (red.) Górbiel M., Warszawa.
- Podkultury młodzieżowe w środowisku szkolnym i pozaszkolnym* (1997), (red.) Kawula S., Machel H., Toruń.
- Rachalska W. (1987), *Problemy orientacji zawodowej*, Warszawa.
- Szajek S. (1989), *System orientacji i poradnictwa zawodowego*, Warszawa.
- Trudne problemy dorastającego pokolenia. Materiały z Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej zorganizowanej przez Katedrę Pedagogiki Specjalnej WSP w Bydgoszczy, 21-22 października 1996* (1998), (red.) Sołtysiak T., Łabuń-Kryśka I., Bydgoszcz.
- Wiatrowski Z. (2001), *Podstawy pedagogiki pracy*, Bydgoszcz.
- Wojtasik B. (1994), *Doradca zawodu. Studium teoretyczne z zakresu poradownictwa*, Wrocław.
- Wojtasik B. (1997), *Warsztat doradcy zawodu. Aspekty pedagogiczno-psychologiczne*, Warszawa.
- Wybrane aspekty bezrobocia w Polsce w warunkach transformacji systemu gospodarczego* (1994), (red.) Orczyk J., Poznań.